

Тетяна Вдовиченко

ДІЯЛЬНІСТЬ ВИДАВНИЦТВА «MATHESIS» У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

Ця стаття присвячена історії одного з найбільших наукових видавництв Російської імперії. Автор статті прагне розглянути еволюцію видавництва від заснування у 1904 році до закінчення просвітницької діяльності «Mathesis» у 1924 році.

Історію української наукової літератури слід розглядати в контексті еволюції наукових ідей. Розглядаючи вживання цих ідей на терені півдня України, зупинимось на одному з перших видань наукового характеру, яке з'явилося в Одесі. В 1814 році у першій одеській друкарні виходить у друк книга під назвою «Начертания правил воспитания в обеих Одесских благородных институтах». Саме в цей час починається поступове відтворення національно-культурних позицій наукової думки. У відтворенні цього процесу беруть участь засновники одного з найкращих видавництв «Матезиса» В. Ф. Каган, А. Р. Орбинський, С. О. Шатуновський. Історія видавництва «Матезис», одного з найбільших і найкращих наукових видавництв Російської імперії, вивчена ще недостатньо.

Єдина велика стаття була надрукована понад сорок років тому: побудована в основному на докладному аналізі книжок видавництва. Ця стаття належить Ю. Д. Каценельсону [14, 5].

Метою нашої статті є розглянути становлення та розвиток діяльності видавництва «Матезис», виявити основні завдання, які ставили перед собою керівники, а також з'ясувати необхідність відкриття видавництва в Одесі.

Величезні успіхи різних наук, особливо природничих, які спостерігалися з другої половини ХІХ століття викликали хоча й повільні, але ґрунтовні зміни у практиці вітчизняної книгарської справи. Виникає ряд видавництв, що спеціалізувалися на випуску

тільки природничо-наукової літератури. Відомий знаток російської технічної книги А. Черняк відзначає якісний підбір випущеної продукції одеського «Матезису» [2, 3]. Своїм заснуванням «Матезис» зобов'язаний утвореному в 1870 році при університеті Новоросійському товариству природодослідників. Розвитку вітчизняної математики сприяла діяльність математичного відділення Новоросійського товариства природодослідників, журналу ВОФЕМ, видавництва «Матезис». У 1876 році з ініціативи та під керівництвом видатного фізика Н. А. Умова було відкрито математичне відділення Новоросійського товариства природодослідників. З 1878 року почали видаватися «Записки математического отделения Новоросийского общества естествоиспытателей».

У 1904 році приват-доцентами Одеського (Новоросійського) університету, математиками В. Ф. Каганом, А. Р. Орбинським, С. О. Шатуновським за участю керівника друкарні М. Ф. Шпенцера було відкрито видавництво «Матезис». У створенні видавництва брали участь і інші представники Новоросійського університету: математики І. В. Слешинський, І. Ю. Тимченко, фізики Д. Д. Хмиров, Б. П. Вейнберг, М. П. Кастерін, астроном К. Д. Покровський. Крім того серед активних співробітників «Матезиса» виступали талановиті вчені-популяризатори науки з інших міст: фізик О. Д. Хвольсон (Петербург), хімік Л. В. Писаржевський (Москва), математик Д. М. Синцов та С. Н. Бернштейн (Харків) [15, 147].

Серед працівників видавництва були і такі, прізвища яких не відбиті у вихідних даних книг, але їх внесок заслуговує на увагу. Так, слід відзначити І. А. Гібша, який вів значну редакційну роботу і у ВОФЕМ, і у «Матезисі» [див.: 1].

Отже, що саме означає «Матезис» та яку мету ставили перед собою його засновники? «Матезис» у перекладі з грецької означає «знання». Організатори видавництва поставили своїм завданням пропаганду знань серед широких верств населення, розповсюдження уявлень про навколишнє середовище, про закони його розвитку. Трьох засновників видавництва об'єднувала спільність наукового світобачення, педагогічна та науково-просвітницька діяльність. До редагування книг

залучалися професори та приват-доценти Новоросійського університету. Видавалися книги у друкарні Южно-Руського товариства друкарської справи. Саме для них були виготовлені спеціальні шрифти, підбирався найкращий папір. Марку видавництва створив міський митець А. А. Ждаха, широко відомий як автор численних графічних сюжетів на теми українських народних пісень. Основу видавничого знака складає зображення книги, яку обвиває гадюка – емблема мудрості [10, 339]. Саме видавництво знаходилося у домі № 66 по вулиці Стурдзовському провулку. Перші відомості про видавництво «Матезис» ми знаходимо у журналі «Вестник опытной физики и элементарной математики» від 15 січня 1904 року.

У ньому повідомлялося про підготовку до друку книг «Физика неба» С. Арренуса і «Энциклопедия элементарной математики» Г. Вербера та І. Вільштейна.

Діяльність видавництва «Матезис» дає підстави виділити такі принципи, на які воно спиралося у своїй роботі:

- 1) педагогічна спрямованість усіх видань (за ними вчилися і до них зверталися тисячі людей);
- 2) наукове просвітництво;
- 3) копітка творча та коментаторська робота для здолання тематичних труднощів, що виникали при виданні настільки різноманітних за стилем та жанром книг.

Протягом першого десятиріччя свого існування видавництво дало читачеві близько півтора десятків книг. У тому числі – переклади ряду чудових робіт, автори яких чи то були відзначені Нобелівською премією, чи то заслужили її у найближчий час [3, 2]. На думку Ю. Д. Каценельсона, жодне з видавництв, які існували в Росії, не займалося так систематично математикою та історією науки, як «Матезис»: воно було найпершим за різноманітністю типів видань та кількістю фундаментальних робіт, випускаючи три серії:

- I. Бібліотека елементарної математики.
- II. Бібліотека класиків точного знання.
- III. Успіхи точного знання.

У рамках цієї серії виходили різноманітні за тематикою видання: 1) Першоджерела; 2) Оглядові збірники про успіхи сучасної науки – фізики, математики, хімії і т.д.; 3) Книги з історії математики та природничих наук; 4) Книги з сучасної елементарної математики.

Видання «Матезису» користувались величезним попитом. Читачів з одного боку, приваблювала авторитетність авторів, включаючи серії праць – Ернеста Резерфорда, Антуана Беккереля, Жана Перрена, Вільгельма Оствальда, а з іншого боку – дешевина книг «Матезиса».

Зазначимо, що усі переклади здійснювалися спеціалістами, які володіли іноземними мовами, та супроводжувалися вступними статтями, коментарями, примітками. Тому видавництво «Матезис» викликало великий суспільний резонанс, про нього писали журнали: «Природа и люди», «Вестник воспитания», «Электричество и жизнь», «Педагогический сборник», «Журнал Министерства народного просвещения». Виходили у «Матезисі» і праці вітчизняних вчених: математика, академіка А. А. Маркова, фізіолога Б. Ф. Веріго, метеоролога А. В. Клоссовського. У видавництві широко практикувалася публікація путівників, монографій, довідників, окремих випусків, мап, іншої різноманітної наукової та науково-популярної літератури. Видавництво постійно забезпечувало чудове поліграфічне виконання книг. Публікації видавництва розповсюджувалися через спеціалізовані склади та магазини у Петербурзі, Москві, Києві, Варшаві. З метою пропаганди своїх видань «Матезис» регулярно видавав каталоги, які цікаво дивитися й сьогодні [8, 96]. Встановити кількість виданих книг виявилось можливим завдяки тому, що видавництво систематично подавало у своїх виданнях вичерпні переліки випущених ним книг.

Перші 14 книг, виданих у 1904–1907 роках, завоювали єдину хорошу оцінку з боку рецензентів та читачів. За сім років (1908–1914) «Матезис» випустив 129 книг, що складало у середньому 18 книг на рік. Цей період був найбільш продуктивним у праці видавництва. У роки першої світової війни випуск книг різко знизився, а в 1918–1922 роках майже звівся нанівець.

Зрозуміло, що ні світова війна, ні війна громадянська розквіту видавництва не сприяли. В квітні 1919 року в Одесу ввійшла Червона Армія. В газеті «Известия Одесского совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов» з номера в номер друкуються списки підприємств, обкладених контрибуцією.

Наприкінці серпня Одесу займає Добровольча армія А. І. Денікіна, і через місяць на першій сторінці «Одесского листка» (26–29 вересня) з'являється така обява: «Книгоиздательское товарищество «Матезис», имея в виду преобразование в акционерное общество с основным капиталом в 4 миллиарда рублей, предлагает желающим подписаться на подлежащие продажи акций» [14, 12]. Навряд чи знайшлося багато бажаючих підписатися на акції, але це вже не мало значення, бо в лютому 1920 року в Одесі було знову встановлено радянську владу, як писали раніше – назавжди [9, 5]. На початку 1921 року радянська влада знаходилася у глибокій кризі. Необхідно було зробити кардинальні зміни, щоб врятувати становище. Тому саме у 1922–1925 роки відбувається впровадження непу, програма цієї нової політики стосовно видавництва – розширення приватного сектора.

18 серпня 1921 року була прийнята Постанова Наркомату освіти про приватні видавництва (Издательское дело в первые годы Советской власти 1917-1922) (Сборник документов и материалов. – М., 1972. – С. 104).

Аналогічна постанова була прийнята РНКУРСР 18 листопада 1921 року (Сборник законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства 15-26 октября 1921. – № 21. – С. 719).

У 1923 році видавництво поновило свою діяльність і випустило 20 книг. Серед них були нові праці: «Введение в анализ» С. О. Шатуновського, «Пространство, время и тяготение» А. Эддингтона, «Изотопы» Ф. Астона (1924) [13, 16]. Видання «Матезиса» відрізнялися певними рисами від інших: точною науковістю, педагогічністю, популярністю. В окремих випадках редактори перекладних книг робили дуже велику роботу, даючи не тільки пояснювальні примітки, але й вводячи від себе цінні доповнення

[5, 63]. Так, наприклад, до книги Ф. Кеджорі «История элементарной математики с указаниями на методику преподавания», редактором І. Ю. Тимченком окрім 69 приміток, дано 37 доповнень [4, 403]. Високий рівень книг залежав не лише від уміння залучити до співпраці талановитих і компетентних осіб, але й від уміння створити атмосферу довіри їх до видавців [1, 136].

Крім того, що видавництво «Матезис» в основному випускало перекладні праці іноземних вчених, підбираючи для видання найбільш необхідні, видатні і цікаві за змістом книги з галузі фізико-математичних наук, воно випускало чимало оригінальних праць російських науковців [11, 393].

При цьому воно не зверталося до перевидання книг, які раніше виходили в інших російських друкарнях.

Відновлення діяльності «Матезиса» відбулося вже за відсутності В. Ф. Кагана. Він прийняв пропозицію О. Ю. Шмідта, який на той час керував Державним видавництвом, очолити його Науковий відділ. Ще раніше О. Ю. Шмідт пропонував приєднати «Матезис» до Держвидаву.

Вважаю за потрібне навести повний текст листа з цією пропозицією через те, що в ньому є і висока оцінка діяльності «Матезиса», і причини, що призвели до згорання його роботи:

*«Глубокоуважаемый Вениамин Федорович, нет никакого сомнения, что издательство Mathesis дало высшие в стране достижения в области книг по точным наукам. Продолжение этой работы есть насущная культурная потребность. С другой стороны, Госиздат чувствует себя обязанным дать научную и научно- популярную литературу. Волей-неволей мы очутились перед необходимостью выпустить аналогичные книги, а отчасти даже переиздать те же. Поэтому предлагаю следующее. Нам с Вами объединиться. Госиздат дал бы капитал для возрождения Mathesis*а под Вашей дирекцией. Это было бы автономное предприятие Госиздата РСФСР. Аналогичный опыт проделан с издательством «Всемирная литература» (Горький, Тихонов) и дал прекрасные результаты. Обе стороны весьма*

довольны. Прошу обдумать этот вопрос и сообщить свое мнение...» [16, 213]

Але автономним підприємством Держвидаву «Матезис» не став. Книговидавнича справа була монополізована державою. Лише окремі приватні видавництва, наприклад, видавництво братів Гранатів [6, 537], перейшли межу першого десятиріччя радянської влади.

Висока оцінка діяльності «Матезиса», висловлена О. Ю. Шмідтом, ґрунтувалася на результатах багаторічних зусиль видавництва. Раніше вже йшлося про добір та науковий рівень книг, виданих «Матезисом», але не менш важливим був і поліграфічний рівень видань.

Це відзначали багато рецензентів того часу. Серед них був відомий критик, учений-фізик О. Й. Бачинський (Весы. — 1905. — № 2. — С. 74; № 3. — С. 67; № 5. — С. 60–61; № 12. — С. 84–85). І навіть В. Я. Брюсов, якого зацікавила «Философская хрестоматия» Б. Шмідта (Весы. — 1908. — № 1. — С. 103–104).

В кінці 1924 року широко розгорнули свою діяльність державні видавництва, і керівники «Матезиса» вважали свою просвітницьку діяльність закінченою. Ряд книг «Матезиса» продовжував перевидаватися Радянськими державними друкарнями.

З одного боку керівники видавництва намагалися зацікавити своїми виданнями фахівців з галузі природничих наук, а з іншого — і широке коло людей, зацікавлених літературою іноземних авторів. Керівники видавництва були прогресивно налаштованими, переконаними однодумцями наукового просвітництва. Наукові теорії, поняття, факти вони прагнули зробити доступними не тільки широкому колу читачів, які володіли елементарними науковими знаннями, але й тим, які прагнули поповнити, розширити і поглибити їх [12, 5].

Таким чином, ми можемо сказати, що основними напрямками діяльності видавництва було створення декількох позицій роботи, які охоплювали не лише вузьку сферу природничих наук, але й переклади відомих іноземних авторів.

По-друге, основою становлення видавництва була інтелігенція Одеського університету, яка поступово, крок за кроком, формувала

становлення «Матезиса». По-третє, керівники видавництва взяли за мету залучати у ряди своїх читачів широке коло людей, була навіть створена передплата на акції книговидавництва «Матезис».

У наш час науковці все більше звертаються до вивчення історії, а в останній період також і історії видавництв. Розглядаючи розвиток «Матезису» вже у ХХІ столітті, ми зупиняємось на особливо значущих аспектах видавництва, які є дуже актуальними і на сьогодні.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Бельский М. Р. Из истории печатного дела в Одессе // Книга: исследования и материалы. — Сб. 72. — М., 1996. — С. 136–138.
2. Больсен Е. «Матезис», что значит «знание» // Вечерняя Одесса. — 1974. — 28 февраля.
3. В начале века // Вечерняя Одесса. — 1986. — 6 октября.
4. Гнеденко Б. В. Погребыский И. Б. О развитии математики на Украине // Историко-математические исследования. — М., 1956. — Вып. 3 — С. 403–426.
5. Губарь О. Картоотека воспоминаний // Времена и годы: Воспоминания ветеранов войны и труда Одесского университета. — О., 1999. — Вып. 2. — С. 58–63.
6. Дахия С. А. Журнал элементарной математики // Историко-математические исследования. — М., 1956. — Вып. 9. — С. 537–538.
7. Забочень М. Научность, педагогичность, популярность // Вечерняя Одесса. — 1977. — 8 июля.
8. Каценельсон Ю. Д. Издательство «Матезис» // Книга: исследование и материалы. — Сб. 3. — М., 1960. — С. 96–99.
9. Книга в Україні 1861–1917 / С. Й. Петров. — К., 1996. — № 1. — 368 с.

10. Книговедение. Энциклопедический словарь / Гл. ред. Н. М. Сикорский. – М.: Советская энциклопедия. – М., 1982. – 661 с.
11. Лейбман Э. Б. Математическое отделение Новороссийского общества естествоиспытателей (1876–1928) // Историко-математические исследования. – М., 1961. – Вып. 14. – С. 393–380.
12. Матезис. Издательство научных и научно-популярных сочинений из области физических, математических наук / Гл. ред. В. Ф. Каган, А. Р. Орбинский. – О., 1914. – 64с.
13. Нічик В. М. З історії Одеської логіко-математичної школи // Філософська думка. – М., 1985. – № 5.
14. Рікун І. Є. Видавництво «Mathesis». – К.: Книжкова палата України, 2002. – 59 с.
15. Савчук М. Естественнаучные общества Юга Российской империи второй половины XIX – начала XX веков. – М.: ДЛУ, 1994. – 231 с.
16. Турышев И. К. История развития методологии физики в России. – Владимир. – 1974. – Вып. 1. – 213 с.